

Коцан-Олинець Ю. Я.

*к.ю.н., Львівський державний університет внутрішніх справ,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
конституційного та міжнародного права*

ХАРАКТЕРИСТИКА ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВОВИХ НОРМ У ПРАВОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ І РЕГУЛЮВАННІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Ключові слова: тлумачення правових норм, норма права, закон, юридична практика, правова діяльність, суспільні відносини.

Keywords: the interpretation of legal rules, rule of law, law, legal practice, legal activities, public relations.

Постановка проблеми. З пошуком державою свого шляху розвитку, продовженням реформ, інтенсивність розвитку українського законодавства постійно зростає. Реалізація цього правового матеріалу потребує, насамперед, усвідомлення змісту норм права, що містяться у прийнятих актах. Без глибокого розуміння змісту норм права неможлива їх ефективна реалізація, систематизація, формування правової культури та правосвідомості, розроблення та прийняття нових норм. Проте, з'ясування дійсного змісту правової норми лише простим ознайомленням з її текстом є неможливим. Це зумовлено особливостями самих норм права, формами їх функціонування та зовнішнього виразу. Дослідження цих особливостей і форм, а також розкриття змісту норми обов'язково вимагає використання засобів тлумачення норм права. Саме тлумачення забезпечує процес і результати з'ясування та роз'яснення змісту правових норм. Важливе значення має також єдність розуміння і реалізації норм у суспільстві, що відбивається на стані законності в державі і досягається завдяки тлумаченню. Зазначеного можна досягти шляхом роз'яснення суб'єктам дійсного змісту норм права, тих ідей і понять, що закладені законодавцем.

Аналіз досліджень даної проблеми. Суттєвий вплив на розвиток тлумачення правових норм справили праці:

С. Кечек'яна, М. Коркунова, І. Михайловського, Є. Васьковського, П. Люблінського, Г. Шершеневича, Л. Восводіна, М. Вовпенка, В. Елькінда, П. Недбайла, А. Піголкіна, О. Черданцева. Відзначаючи чималий внесок цих та інших авторів у розроблення проблеми, маємо зауважити, що сучасні дослідження в світлі теоретичних і практичних потреб вимагають нових загальнотеоретичних підходів і методів.

Метою статті є комплексний аналіз теоретичних та практичних аспектів тлумачення норм права та визначення його ролі у правовій діяльності і регулюванні суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу. Місце тлумачення правових норм у правовій дійсності можна розглядати у двох аспектах. Це, по-перше, місце, яке воно займає в правовій діяльності, а по-друге — місце в правовому регулюванні суспільних відносин.

Розглядаючи місце тлумачення у правовій діяльності, деякі вчені, наприклад О. Е. Лейст, Р. З. Лівшиц, відводять йому місце тільки в процесі застосування правових норм [1, с. 134]. Таку ж позицію висловлював П. О. Недбайло, який вказував, що проблема тлумачення законів полягає в тому, щоб встановити предметну значущість правової норми, тобто визначити її зміст як юридичної підстави для розв'язання конкретних проблем суспільного життя [2, с. 345]. Це значить, що тлумачення цілком підпорядковано правовій кваліфікації фактів і обставин, щодо яких треба знайти юридичне рішення. Тому тлумачення законів не можна змішувати з загальним їх роз'ясненням (пропагандою права), що проводиться безвідносно до реалізації їх у кожному окремому випадку.

Інші автори (В. М. Хропанюк, С. О. Комаров, А. С. Шабуров та ін.) бачать місце тлумачення правових норм у правовій діяльності ширше, вважаючи, що воно виходить за межі правозастосування і реалізується у праві [3, с. 372]. Як пише П. С. Елькінд, слід зазначити, що процес тлумачення виходить за рамки застосування норм кримінально-процесуального права, як і норм будь-якої іншої галузі права. Так, правильне з'ясування змісту і значення норм кримінально-процесуального права є водночас необхідною умовою їх свідомого і добровільного здійснення (дотримання, виконання) усіма учасниками кримінального судочинства, в тому числі тими, хто,

сприяючи застосуванню таких норм компетентними органами держави, сам їх не застосовує.

Лише окремі науковці, наприклад Н. Л. Гранат, В. В. Лазарев, ще ширше визначають роль тлумачення правових норм, надаючи йому місце в правотворчій діяльності, правореалізації, в процесі систематизації, науковому чи повсякденному пізнанні державно-правового життя, пропаганді права, правовому вихованні [4, с. 145]. Надзвичайно важливе воно і в площині здійснення правотворчої діяльності. Воно не суперечить існуючим законам, у тому числі з точки зору цілей норм, викладення нового нормативного акта, а відтак припускає точне з'ясування змісту попередніх, пов'язаних із ним правових приписів. Тлумачення правових норм має місце і при науковому або навчальному аналізі, пропаганді права тощо.

Отже, тлумачення може здійснюватися в різних юридичних цілях і має значення для всіх сфер правової діяльності. На думку Ю. Л. Власова, більш правильною є остання позиція [5, с. 45]. Справді, визначаючи тлумачення правових норм як діяльність щодо їх з'ясування і роз'яснення, можна встановити сфери правової діяльності, в яких тлумачення норм має місце. Воно, безумовно, присутнє в процесі правотворчої діяльності. Адже при виданні будь-яких норм практично завжди слід з'ясовувати зміст уже чинних правових приписів, які можуть бути так чи інакше пов'язані з нормами права, що ухвалюються. Для того, щоб уникнути невідповідностей права реальним умовам життя, прогалин, суперечностей у праві, треба найповніше врегулювати новими правовими нормами відповідні суспільні відносини. Необхідно зазначити, що процес тлумачення існує у правотворчій діяльності не тільки в плані з'ясування чинних правових норм, пов'язаних із нормами, що ухвалюються. Тлумачення здійснюють і при з'ясуванні змісту проектів нових законодавчих актів. Цим питанням у правовій науці, на жаль, приділено мало уваги, хоча вони тісно пов'язані з якістю правотворчої роботи, ефективністю права і в багатьох випадках зумовлюють наступне функціонування правових норм та їх тлумачення.

Тлумачення використовується в усіх формах реалізації правових норм. Воно спрямоване на правильне, точне й однакове з'ясування суб'єктами суспільних відносин змісту

правових норм, тієї волі, яку законодавець вклав у правову норму при її виданні. Враховуючи презумпцію знання закону, потрібно, щоб суб'єкт правильно з'ясував і усвідомив зміст норми права.

Вірною нам видається думка А. С. Шабурова, згідно з якою закон живе, коли він виконується, реалізується в поведінці людей. Проте реалізація формального правового імперативу можлива лише у випадку розуміння адресатом його змісту, переходу його у внутрішнє бажання, свідомість індивіда [3, с. 380]. Невипадково для права, правового регулювання характерна презумпція знання закону — припущення, що суб'єкти права, його адресати «знають» (тобто усвідомлюють, розуміють) зміст правових приписів. А це неминуче означає їхнє тлумачення.

Під час реалізації правових норм відчувається більш прямий і впливовий взаємозв'язок тлумачення і суспільних відносин. Щоб реалізувати правову норму, треба передусім з'ясувати її дійсний зміст. Важливе значення має точність та однаковість розуміння дійсного змісту правових норм всіма суб'єктами суспільних відносин. Тлумачення має місце у всіх формах правореалізації — використання, виконання, дотримання і застосування.

Тлумаченню у правозастосуванні відводиться вагома роль, тому його слід досліджувати окремо. По-перше, в правозастосуванні тлумачення використовують досить часто, а по-друге, саме в правозастосуванні воно має тільки офіційний характер і отримує зовнішній вираз. Ці обставини зумовлюють те, що багато теоретиків розуміють тлумачення виключно в розрізі правозастосування. Деякі вчені, наприклад П. О. Недбайло, вважають тлумачення правових норм однією із стадій процесу правозастосування [2, с. 312]. Ю. Л. Власов вважає, що було б невірно обмежувати тлумачення правових норм лише їх з'ясуванням [5, с. 47]. Процес тлумачення проникає в усі етапи застосування правових норм. Тим самим тлумачення є передумовою й умовою застосування правових норм. З цією думкою погоджується А. С. Піголкін, який теж вважає, що тлумачення правових норм неможливо розглядати як окрему стадію правозастосування [6, с. 285].

Остання точка зору є більш вірною, тому що у процесі правозастосування норма права не лише з'ясовується для правильного її застосування до конкретного випадку, а й роз'яснюється в наступному правозастосовному акті.

Правозастосування є завжди конкретним актом, незалежно від того змісту, який вкладається у нього. У процесі застосування дається конкретна оцінка фактів на підставі закону. Тлумачення є абстрактною діяльністю і здійснюється з урахуванням конкретних випадків, але маючи при цьому на увазі встановлення змісту акта, а не підведення окремих фактів під нього. За часом тлумачення може передувати, збігатися і слідувати за застосуванням права, але при застосуванні права завжди потрібне тлумачення.

Другою проблемою тлумачення в процесі правозастосування є питання, чи повинні тлумачитись усі норми права, що застосовуються, чи тільки неясні, неточні. Ю. Л. Власов вважає, що при застосуванні правових норм до конкретних фактів суспільного життя слід тлумачити всі без винятку норми, що застосовуються [5, с. 94]. Адже, як правильно зауважив І. Є. Фарбер, розмежування правових норм на «ясні» і «неясні» вельми суб'єктивне; воно більшою мірою залежить від знання й особистого досвіду інтерпретатора, аніж від досконалості техніки законодавства. Крім того, щоб визначити, ясною чи неясною є норма права, її потрібно з'ясувати, тобто витлумачити. Такої ж думки дотримується більшість правознавців (С. Й. Вільнянський, С. С. Алексєєв та ін.) [7, с. 45]. Крім того, слід зазначити, що суб'єктами правозастосовного тлумачення можуть бути не будь-які, а лише уповноважені на це особи або такі, діяльність яких санкціонована уповноваженими державними органами.

Слід вказати на мету тлумачення правових норм в такій формі правореалізації, як застосування правових норм. Насамперед це правильне, точне й однакове з'ясування правозастосовуючим суб'єктом дійсного змісту норми права щодо конкретного факту. Далі — вибір потрібної норми, яка регулює цей факт.

Зрештою, це роз'яснення у правозастосовному акті особам, яким адресована норма права, та іншим суб'єктам суспільних

відносин її змісту при застосуванні до конкретного факту. Отже, у правореалізації тлумачення правових норм має на меті правильне, точне й однакове розуміння всіма суб'єктами суспільних відносин дійсного змісту правових норм.

У правозастосуванні можна визначити найвпливовіші взаємозв'язки тлумачення і відносин суспільного буття. Тут практичні результати тлумачення виявляються в таких аспектах:

1. Правильне і однакове розуміння суб'єктами дійсного змісту правових норм при їх застосуванні до конкретних казусів.

Наприклад, в Україні поширилася практика ухвалення нормативних актів і спрямування їх до виконання без державної реєстрації, передбаченої Указом Президента України «Про державну реєстрацію нормативних актів міністерств та інших органів виконавчої влади» від 3 жовтня 1992 р. [8]. Прийняття нормативних актів органами виконавчої влади регулярно здійснюється з перевищенням меж своїх повноважень, їх видають під виглядом роз'яснень, листів, телеграм, щоб оминати державну реєстрацію. Водночас господарські суди неоднаково розуміють вимоги ст. 1, 2 зазначеного Указу Президента України. Деякі судді господарських судів, ухвалюючи рішення зі справи, посилаються на нормативні акти органів виконавчої влади без обговорення питання щодо додержання вимог законодавства про їх державну реєстрацію. В зв'язку з цим Вищий господарський суд України, в інформаційному листі від 28 серпня 1995 р. № 05-2/433 роз'яснив, що незареєстрований нормативний акт (який підлягає державній реєстрації) є нечинним, і на підставі ст. 83 Господарського процесуального кодексу України господарські суди повинні відмовляти у задоволенні вимог сторін, коли їх вимоги ґрунтуються на акті, що не відповідає законодавству [9, с. 10].

2. Правильний вибір правової норми, що врегульовує певний казус. Наприклад, коли суб'єкт звертається до господарського суду з позовом після закінчення термінів позовної давності, господарський суд, відповідно до ст. 53 Господарського процесуального кодексу України [10], може визнати причину пропуску процесуального терміну поважною і відновити його. Водночас, згідно зі ст. 83 цього Кодексу, господарський суд мав право повертати повністю або частково в

дохід державного бюджету стягувану неустойку, якщо позивач припустився порушень законодавства, що не зменшують відповідальності відповідача. У практиці розв'язання господарських спорів мали місце численні випадки, коли господарський суд поновлював пропущений термін позовної давності, але, посилаючись на вказану статтю, стягував суму неустойки в дохід державного бюджету, мотивуючи тим, що позивач припустився порушення законодавства щодо терміну позовної давності. У цьому разі господарські суди неправильно обирали правову норму для врегулювання казусу. Як зазначив Вищий господарський суд України у роз'ясненні «Про деякі питання застосування позовної давності при вирішенні господарських спорів», згідно зі ст. 80 Цивільного кодексу України, якщо господарський суд визнає поважною причину проминання терміну позовної давності, порушене право підлягає захисту. Отже, в разі поновлення терміну позовної давності відповідна сума заборгованості і неустойка підлягає стягненню на користь позивача, а не оберненню в дохід бюджету тільки з тієї підстави, що позивач звернувся з позовом після закінчення терміну позовної давності.

3. Роз'яснення суб'єктам, до яких застосовують норму права, та іншим особам і органам її дійсного змісту щодо застосування до конкретного факту. Наприклад, господарським судом Київської області у справі № 122-4 було накладено стягнення на Броварську рембуддільницю в сумі 3 000 гривень на підставі ст. 119 Господарського процесуального кодексу України за невиконання вимог, викладених в ухвалі про порушення справи.

Вищим господарським судом України ухвалу і постанову про стягнення було скасовано. При цьому наглядова колегія роз'яснила, що відповідальність за невиконання Броварською рембуддільницею вимог ухвали про порушення провадження у справі щодо надіслання витребуваних документів чи відгуку на позовну заяву передбачена спеціальною нормою права, що міститься в п. 5 ст. 83 Господарського процесуального кодексу України, а не ст. 119 цього Кодексу. У п. 5 ст. 83 Господарського процесуального кодексу України передбачено відповідальність у розмірі до 100 неоподатковуваних мінімумів

доходів громадян, що становить 1700 гривень. Очевидно, що ухвалою господарського суду Київської області на відповідача було покладено значно більшу відповідальність [11, с. 440].

Тлумачення, безумовно, має місце при систематизації права. Кожна форма систематизації правових норм вимагає тлумачення для з'ясування дійсного змісту правових норм та їх системних зв'язків. Для того, щоб з усього масиву правового матеріалу вибрати та підготувати для систематизації необхідні норми, потрібно перш за все з'ясувати їх дійсний зміст. Водночас не зовсім точно було б вважати тлумачення лише передумовою проведення систематизації. Воно має місце і в процесі самої систематизації завдяки системності правових норм. Для проведення систематизації недостатньо розуміння змісту та простого відбору правових норм. Потрібно розкрити всі системні зв'язки правових норм, передбачені в нормативних актах, які підлягають систематизації. Це дасть можливість більш цілеспрямовано підійти до розробки науково обґрунтованої системи, повно та якісно здійснити відбір нормативного матеріалу для систематизації, досягти зовнішнього впорядкування та внутрішньої єдності правових норм. Тлумачення дійсного змісту правових норм має місце у всіх формах систематизації права, які залежно від глибини та обсягу обробки правового матеріалу можна поділити на облік, інкорпорацію, консолідацію і кодифікацію.

Практичні результати тлумачення в процесі систематизації правових норм мають опосередкований характер. Вони полягають у проведенні якісної систематизації та підтриманні систематизованого акта, який найповніше і найефективніше врегулював би певні групи суспільних відносин. Цього досягають за допомогою з'ясування суб'єктами, які систематизують норми права, їх дійсного змісту, системних зв'язків, викриття і дослідження невизначеності, прогалин, колізій, суперечностей у регулюванні цими нормами суспільних відносин.

У правовому вихованні метою тлумачення є з'ясування суб'єктами суспільних відносин головних ідей, принципів, цілей права, своїх прав і обов'язків, необхідності виконувати норми права. У правовому вихованні і правовій пропаганді практичні результати тлумачення виявляються насамперед у формуванні

високого якісного рівня правової свідомості та культури в окремих осіб та суспільства загалом шляхом роз'яснення головних ідей, принципів права, прав і обов'язків, необхідності ретельно реалізовувати правові норми тощо.

У правовому регулюванні завданням тлумачення є виключно правильне, глибоке розуміння дійсного змісту правових норм і його розгорнуте, обґрунтоване пояснення іншим особам.

Практичні результати тлумачення в правовому регулюванні полягають у забезпеченні, в частині адекватного розуміння змісту норми права, такого її ефективного впливу на суспільні відносини, який найповніше відповідає волі законодавця та цілям, що переслідуються ним при виданні цієї норми [12, с. 80].

Важливою для оптимізації процесу тлумачення є юридична практика, яка за своєю сутністю є удосконаленою правовою діяльністю, оскільки здійснюється суб'єктами права згідно зі сформованими у суспільстві моделями найбільш ефективних і оптимальних дій, необхідних для отримання бажаного суспільного чи особистого результату [13, с. 85]. Юридична практика впливає на здійснення соціальними суб'єктами діяльності, але і сама відчуває зворотній вплив різних видів правової діяльності, спрямований на удосконалення та підвищення ефективності цієї практики. У правотлумачній діяльності суттєвому вдосконаленню юридичної практики сприяли б такі заходи:

- правове визначення системи органів державної влади, уповноважених надавати офіційне тлумачення підзаконних правових актів та юридичну силу актів такого тлумачення;

- значне поширення надання уповноваженими органами державної влади офіційних тлумачень правових актів, особливо законів і постанов уряду, для полегшення і однаковості розуміння членами суспільства дійсного змісту правових норм;

- запровадження простих і доступних правових механізмів звернення членів суспільства до уповноважених державних органів за наданням офіційних тлумачень норм права;

- формування і розвиток правосвідомості та правової культури членів суспільства з метою правильного та глибокого розуміння ними змісту правових норм.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, варто зазначити, що в юридичній науці місце тлумачення правових

норм у правовій діяльності розглядають надто вузько, а місце тлумачення у правовому регулюванні відводять необґрунтовано значущу роль. Такий стан, з одного боку, випускає з поля зору юридичної науки окремі явища правового життя, а з іншого — призводить до зникнення меж між правотворчою діяльністю, застосуванням правових норм та їх тлумаченням.

Список використаних джерел:

1. **Лившиц Р. З.** Теория права: учебник / Р. З. Лившиц. — М. : Изд-во БЕК, 2004. — 224 с.
2. **Недбайло П. Е.** Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. — М. : Госюриздат, 1960. — 511 с.
3. **Шабуров А. С.** Толкование права / А. С. Шабуров // Теория государства и права: учебник для вузов / [Под ред. проф. В. М. Корельского и проф. В. Д. Перевалова]. — 2-е изд., изм. и доп. — М. : Издательство НОРМА, 2002. — С. 370-391.
4. **Лазарев В. В.** Толкование закона и подзаконных актов / В. В. Лазарев // Общая теория права и государства: учебник / [Под ред. В. В. Лазарева]. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристь, 2011. — С. 144-146.
5. **Власов Ю. Л.** Проблеми тлумачення норм права: монографія / Ю. Л. Власов. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; НАН України, 2001. — 180 с.
6. **Пиголкин А. С.** Толкование норм права / А. С. Пиголкин // Общая теория права: учебник для юридических вузов / [Ю. А. Дмитриев, [И. Ф. Казьмин], В. В. Лазарев и др.; под общ. ред. А. С. Пиголкина]. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2006. — 403 с.
7. **Вильнянский С. И.** Толкование и применение гражданско-правовых норм / С. И. Вильнянский // Методические материалы ВЮЗИ. — М., 1998. — Вып. 2. — С. 42-61.
8. Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади: Президент України, Указ від 03.10.1992 (зі змінами та доповненнями) // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/493/92/card6#Public>
9. **Біленчук П.** Тлумачення правових норм: поняття, способи, види / П. Біленчук, В. Теліпко // Актуальні проблеми тлумачення і

- застосування юридичних норм: Збірник статей учасників міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора П. О. Недбайла. 28-29 березня 2008 р. — Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. — С. 8-11.
10. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-ХІІ (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 6. — Ст. 56.
 11. **Олейников С. М.** Тлумачення норм права / С. М. Олейников, Г. О. Христова // Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина]. — Х. : Право, 2009. — С. 419-445.
 12. **Гогусь Т.** Тлумачення правових норм та індивідуальних розпорядчих актів про судоустрій / Т. Гогусь // Право України. — 2008. — № 1. — С. 78-86.
 13. **Заєць А. Г.** Тлумачення норм права — спеціальний вид юридичної діяльності / А. Г. Заєць // Держава і право. Юридичні і політичні науки. — Вип. 28. — К. : Ін-т держави і права НАН України, 2005. — С. 84-88.

Анотація

У статті проаналізовано тлумачення норм права та визначення його ролі у правовій діяльності і регулюванні суспільних відносин. З'ясовано, що тлумачення норм права використовується в усіх формах реалізації правових норм. Тлумачення може здійснюватися в різних юридичних цілях і має значення для всіх сфер правової діяльності. Запропоновано заходи, які сприятимуть правотлумачній діяльності та суттєвому вдосконаленню юридичної практики.

Annotation

The article analyzes the interpretation of the law and determine its role in the legal activities and the regulation of social relations. It is found that the interpretation of the law is used in all forms of implementation of legal norms. Interpretation can take various legal and has value for all areas of legal activity. Identify measures which will contribute to the interpretation of the law and substantial improvements of legal practice.